

جایگاه کوفه در نقاط عطف تاریخ

محمد‌هادی همایون*

عضو هیئت علمی دانشکده فرهنگ و ارتباطات، دانشگاه امام صادق (ع)، تهران

محمود مطهری نیا**

دانشجوی دکتری مدرسی معارف اسلامی، دانشگاه قم

(تاریخ دریافت: ۸۹/۰۹/۱۳، تاریخ تصویب: ۸۹/۱۰/۱۷)

چکیده

بنا بر مشهور کوفه در دهه دوم پس از هجرت تأسیس شد که در لابه‌لای نوشتار به اجمال به بیان تاریخ آن خواهیم پرداخت، ولی روایات متعدد و قابل توجهی وجود دارد که نشان می‌دهد کوفه و مناطق خاصی از آنکه امروز به‌طور مشخص به‌عنوان مسجد کوفه و مسجد سهله در برابر دیدگان ما قرار دارد، از سابقه‌ای به قدمت عمر بشریت برخوردار است و از زمان حضرت آدم (علی نبینا و آله و علیہ السلام) به این مناطق توجه خاصی مبذول داشته می‌شده است. این توجه، با تأسیس کوفه اسلامی دچار جهش شد و اوج این ماجرا در آخرالزمان و انتخاب این منطقه برای پایتختی حکومت حضرت مهدی علیه السلام متجلی خواهد شد. پژوهش حاضر در زمره تک‌نگاری در حوزه مطالعات جغرافیای تاریخی که از زیرشاخه‌های رشته تاریخ و تمدن اسلامی است، تعریف می‌شود. در این نوشتار، با رویکردی میان‌رشته‌ای و با استفاده از احادیث و روایات، سعی شده نگاهی متفاوت به تاریخ این شهر اسلامی شود. بنا بر روایاتی که در طول نوشتار خواهیم دید، کوفه یکی از شهرهایی است که می‌توان ادعا کرد مطالعه درباره آن از نظر اسلام موضوعیت دارد. با جدی‌تر شدن تحقیقات و مطالعات این‌چنینی در سیاست‌گذاری‌های کلان با رویکرد تمدنی شیعی و مهدوی، این دست مطالعات می‌تواند تکمیل‌کننده بخشی از مطالعات و پژوهش‌های شیعه‌شناسی قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: کوفه، اسلام، مسجد کوفه، مسجد سهله، شیعه

*. E.mail: homayoon@isu.ac.ir

** E.mail: motahari.nia@Gmail.com

مقدمه

کوفه در نگاه عموم مورخان، شهری است که در تاریخ اسلام و پس از پیامبر اکرم (ص) تأسیس شد. بنا بر دیدگاه مشهور مورخان اسلامی، کوفه در سال ۱۷ هجری تأسیس شد، ولی روایات متعدد و قابل توجهی وجود دارد که نشان می‌دهد کوفه و مناطق خاصی از آن که امروز به‌طور مشخص به‌عنوان مسجد کوفه و مسجد سهله در برابر دیدگان ما قرار دارد، از سابقه‌ای به قدمت عمر بشریت برخوردار است و از زمان حضرت آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام) به این مناطق توجه خاصی مبذول داشته می‌شده و این توجه همواره در طول تاریخ وجود داشته است.

کوفه پیش از اسلام

جایگاه روایات پیامبر اکرم (ص) درباره کوفه

در میان روایات درباره کوفه، آن دسته‌ای که از پیامبر اکرم (ص) نقل شده‌اند، اهمیت فوق‌العاده‌ای پیدا می‌کنند؛ زیرا چند سال قبل از تأسیس شهر کوفه و از لسان پیامبر خاتم (ص) بیان شده‌اند و می‌توان تأسیس آن را در زمره پیشگویی‌های ایشان در نظر گرفت. برخی از این نقل‌ها از این قرارند: نقل شده رسول اکرم (ص) فرمود:

کوفه مغز عرب، نیزه خداوند منان و گنجینه ایمان است (صدوق (بی‌تا)، ج ۲، ص ۴۶۱؛ ابن‌اثیر، ۱۴۸۰ ه، ج ۱، ص ۲۰۸).

سلمان هنگامی که از سرزمین کوفه عبور می‌کرد، فرمود: «اینجا قبه‌الاسلام است» (کشی، ۱۳۴۸ ه، ص ۲۰).

تعبیر قبه‌الاسلام، از رسول اکرم (ص) نیز درباره مسجد کوفه روایت شده است (فتال نیشابوری، (بی‌تا)، ج ۲، ص ۴۰۹).

مسعودی در علت نامگذاری کوفه به قبه‌الاسلام از امام علی (ع) روایت می‌کند که حضرت نوح (ع) در وسط مسجد کوفه گنبدی زد، اهل و عیال و مؤمنان را آنجا اسکان

داد تا شهرها تأسیس گردید و فرزندانش در شهرها اقامت گزیدند، پس کوفه «قُبّه‌الاسلام» نامیده شد (مسعودی، ص ۲۳).

ستون پنجم مسجد کوفه، منصوب به حضرت جبرئیل است. در شب معراج که پیامبر گرامی (ص) از بیت‌الحرام به مسجدالاقصی در حرکت بود، هنگامی که به سرزمین کوفه رسید، جبرئیل به ایشان فرمود:

ای رسول خدا، اکنون مقابل مسجد کوفه‌اید، پیامبر با اجازه خداوند در آن دو رکعت نماز گزارد (کلینی، ۱۳۶۵ ه، ج ۳، ص ۴۹۱).
همچنین، امام حسن (ع) در نزدیکی این ستون نماز می‌خواند، لذا به مقام امام حسن (ع) نیز معروف است (مجلسی، ۱۴۰۴ ه، ج ۱۰۰، ص ۳۹۸).

انبیاء الهی پیش از نبی خاتم (ص) و توجه به کوفه و مسجدهای کوفه و سهله

بنا بر روایات زیادی، اولین کسی که به منطقه توجه کرد و حتی به بنای مسجد در این محدوده همت ورزید، حضرت آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام) بوده است و پیش از حضرت آدم (علیه السلام) این منطقه مورد توجه ملائک بوده است. در روایات آمده است که قبل از حضرت آدم، فرشتگان در این مکان مقدس عبادت می‌کردند. امام علی (علیه السلام) می‌فرماید: اولین بقعه‌ای که خداوند در آن عبادت شد، پشت کوفه بود که در آن فرشتگان امر شدند به آدم سجده کنند و آنها در همین منطقه بر آدم سجده کردند. همانا ملائکه هر شب به مسجد کوفه فرود می‌آیند (عیاشی، ۱۳۸۰ ه، ج ۱، ص ۳۵).

مفضل بن عمر نقل می‌کند در آن وقتی که امام صادق (علیه السلام) برای دیدار ابوالعباس (سقّاح نخستین خلیفه عباسی) به کوفه آمد، من نیز در رکاب آن حضرت بودم. وقتی به طاق زیت‌فروشان که آخر بازار سراج‌ها بود، رسید از مرکب پیاده شد و به من نیز فرمود:

فرود آی این مکان مسجد کوفه نخست است که آدم (علیه السلام) طرح آن را ریخت و من خوش ندارم که سواره بدان وارد شوم (صدوق، ۱۴۱۳ ه، ج ۱، ص ۲۳۰؛ کلینی، ج ۸، ص ۲۸۰).

بنابراین قول، مسجد کوفه به مرور زمان تخریب و کوچک شده است. اصیغ بن نباته نیز نقل می‌کند: امیر المؤمنین (علیه السلام) در جمع مردم کوفه فرمود:

خداوند چیزی را به شما بخشیده که به کس دیگر نداده است. خداوند این نمازگاهتان را برتری ویژه‌ای بخشید. این (مسجد کوفه)، خانه آدم، جایگاه نوح، منزلگاه ادريس و مصلاى ابراهيم خليل و برادرم خضر و نمازگاه من است. مسجد شما یکی از چهار مسجدی است که خداوند آن را برای اهلش برگزیده است. گویی آن را می‌بینم که فردای قیامت، با دو جامه سفید، وارد محشر می‌شود و کسانی را که در آن نماز خوانده‌اند، شفاعت می‌نماید و شفاعتش از جانب خدا رد نخواهد شد.

در آینده حجرالاسود در آن نصب خواهد شد. زمانی می‌رسد که همین مسجد، نمازگاه مهدی (ع)، فرزندم و نمازگاه هر مؤمنی می‌شود. در روی زمین مؤمنی نیست مگر اینکه وارد شود و به آن دل ببندد. مبادا آن را ترک و مهجور کنید. در آن نماز بخوانید و با آن نماز به خدا نزدیک شوید و حوائج خویش را از خدا بخواهید. اگر مردم به فضیلت این مسجد آگاه بودند از اکناف جهان به سوی آن می‌شتافتند، اگر چه به خزیدن بر روی برف باشد. (صدوق، ۱۴۱۳ ه، ج ۱، ص ۲۳۲).

ابو بصیر روایتی از امام صادق (ع) نقل می‌کند که ایشان درباره مسجد کوفه فرمود:

«چه نیکو مسجدی است مسجد کوفه؛ هزار نبی و هزار وصی در آن عبادت کرده‌اند و...» (کلینی، ج ۳، ص ۴۹۲؛ صدوق، ج ۱، ص ۲۳۱).

مسجد سهله، در اطراف کوفه، در دو کیلومتری شمال غربی مسجد اعظم کوفه قرار دارد. عین همین تعابیر را در روایات می‌توان برای مسجد سهله دید. امام صادق (ع) خطاب به ابوبصیر فرمود:

«ای ابا محمد! گویی فرود آمدن قائم (ع) را با اهل و در مسجد سهله، با چشم خود می‌بینم» ابوبصیر عرضه داشت: آیا محل اقامت دائمی آن حضرت، در مسجد سهله خواهد بود؟ حضرت فرمود: آری. سپس، فرمود:

مسجد سهله، اقامت‌گاه حضرت ادریس (ع) بود. مسجد سهله، اقامت‌گاه حضرت ابراهیم خلیل‌الرحمان (ع) بود. خداوند، پیامبری را مبعوث نکرده، جز این که در مسجد سهله نماز گزارده است. مسجد سهله، پایگاه حضرت خضر (ع) است. کسی که در مسجد سهله اقامت کند، همانند کسی است که در خیمه رسول اکرم (ص) اقامت کند. مرد و زن با ایمانی یافت نمی‌شود، جز این که دلش به سوی مسجد سهله پرمی‌زند. در مسجد سهله، تخته سنگی است که تمثال همه پیامبران بر آن نقش بسته است. احدی در مسجد سهله نماز نمی‌گزارد که با نیت راستین خدا را بخواند، جز این که خداوند او را با حاجت برآورده شده از آن جا برمی‌گرداند. احدی نیست که در مسجد سهله به خدا پناهنده شود، جز این که خداوند او را از آن چه بیم دارد پناه دهد.

ابوبصیر عرض کرد. فضیلت بسیار بزرگی است! امام صادق (ع) فرمود: آیا برایت بیفزایم؟ عرض کرد: بلی. فرمود:

مسجد سهله، از آن بقعه‌هایی است که خداوند دوست دارد او را در آن جا بخواند. شب و روزی نیست که فرشتگان به زیارت مسجد سهله نشتابند

و در آن جا به عبادت حق تعالی نپردازند. اگر من در آن سامان سکونت داشتم، هیچ نمازی را جز در مسجد سهله نمی خواندم. ای ابا محمد! اگر مسجد سهله هیچ فضیلتی جز فرود آمدن فرشته‌ها و اقامت پیامبران نداشت، همین فضیلت بس بود، در حالی که این همه فضیلت دارد. آن چه از فضایل مسجد سهله برای تو بازگو نکردم، بیش از فضایی است که برایت گفتم.

ابوبصیر عرض کرد: آیا مسجد سهله، اقامت‌گاه دائمی حضرت قائم (ع) خواهد بود؟ فرمود: آری (ابن مشهدی، ص ۱۳۴).

در منابع حدیثی متعدد متقدم و متأخر روایاتی از جنس روایات فوق در فضیلت شهر کوفه و مسجدهای کوفه و سهله یافته می‌شود و از مجموع این روایات به خوبی می‌توان استفاده کرد که در مقاطع مختلف تاریخ این منطقه مورد توجه جدی قرار گرفته است:

خلقت و حیات حضرت آدم علیه السلام؛

حیات حضرت ادریس علیه السلام؛

حیات و تبلیغ حضرت نوح علیه السلام؛

حیات و تبلیغ حضرت ابراهیم علیه السلام؛

حیات حضرت خضر علیه السلام.

این موارد علاوه بر آن است که تمام انبیا در دوره حیات یا رسالت خود به این منطقه آمده و به عبادت پرداخته‌اند.

با توجه به مطالب فوق توجه به منطقه کوفه را می‌توانیم اتفاقی ندانیم. بعید نیست که ویرانه‌هایی از شهر و بناهای پیش از حضور مسلمانان در آنجا وجود داشته و همین بناهای سالم و یا حتی ویرانه‌ها، توجه مسلمانان را به خود جلب کرده باشد. از گزارش طبری دقیقاً می‌توان این را برداشت کرد.

به گزارش او کوفه به سال ۱۷ هجری به صورت سرزمین شنزاری بود که در آن سه دیر به نام‌های حرقه، ام عمرو و سلسله وجود داشت (طبری، ج ۳، ص ۱۴۶).

شاید هم با توجه به حضور سلمان در ماجرای انتخاب این منطقه و با در نظر گرفتن نوع رابطه جدی و نزدیک او با امیر المومنین (ع) بتوانیم این انتخاب را با هدایت و اشاره ایشان بدانیم به نحوی که سلمان مجری اوامر و توصیه‌های آن حضرت بوده و مسلمانان را به سمتی هدایت کرده که ایشان فرموده بودند. از منظر شهرسازی و تمدنی و با رویکرد شیعی این نکات درباره کوفه جلب توجه می‌کند:

کشف کوفه را سلمان فارسی انجام داد؛

صعصعه بن صوحان از جمله شهرسازان و معماران شهر کوفه بود (ابن‌سعد، ۱۴۱۰ هـ، ج ۶، ص ۲۴۴؛ ثقفی کوفی، ۱۳۵۳ ش، ج ۲، ص ۸۹۱)

اولین کسی که در ساخت بنای منزل از آجر استفاده کرد، خباب بن ارت بود (ابن جوزی، ج ۴، ص ۲۲۱)؛

اولین کسی که با وصیت خودش از قبر خارج از منزل و شهر کوفه استفاده کرد خباب بن ارت بود (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۱، ص ۱۷۹)؛

شاید در رویکرد تمدنی شیعه این منطقه را بتوانیم کانونی برای پرورش و هدایت جریان شیعه به شمار آوریم به خصوص که هم در مقاطع مختلف پس از اسلام و تا پایان دوران همان‌گونه که از این پس خواهیم دید شیعیان و ائمه ایشان (علیهم‌السلام) به این منطقه توجه ویژه‌ای داشته و خواهند داشت و هم نهضت‌های شیعی متعددی از این منطقه برخاسته است.

کوفه اسلامی در نیمه نخست قرن اول هجری

در دوره خلافت خلیفه دوم، مسلمانان که هدف فتح ایران را در سر داشتند، به دنبال محلی بودند که علاوه بر نزدیکی به مرز ایران، از نظر آب و هوایی، مطلوب ساکنان جزیره العرب باشد؛ از این رو سعدبن ابی وقاص پس از مکاتبه با خلیفه دوم، به سلمان فارسی و حذیفه بن الیمان مأموریت داد تا به دنبال محلی مناسب جهت اسکان خود و گله شترانشان باشند. در پی این مأموریت، منطقه‌ای در ساحل غربی رود فرات و نزدیک شهر باستانی حیره انتخاب گردید، که بعدها کوفه نامیده شد و این اولین شهری بود که پس از ظهور اسلام، به دست مسلمانان ساخته شد. استفاده از مصالح ساختمانی و

باقیمانده تمدن حیره از جمله دلایل انتخاب این منطقه بوده است: هرچند همانطور که گفته شد دلایل قابل توجه دیگری نیز وجود داشت.

سلمان فارسی و حذیفه بن یمان، پس از فتح مداین به دنبال محل مناسبی بودند که مرکزی برای استقرار سپاه باشد. هنگامی که سلمان و حذیفه به سرزمین کوفه آمدند و دیرها را دیدند، آنجا را پسندیدند، دست به دعا برداشتند و عرض کردند:

«ای خدای زمین و آسمان، ای خدای باد و باران، ای خدای اختران
فروزان، ای خدای خشکی‌ها و دریاها... این کوفه را برای ما مبارک بگردان
و آنجا را محل آسایش و آرامش قرار بده» (طبری، ۱۳۸۷ه، ج ۳، ص
۱۴۶).

به دنبال صلاح‌دید سلمان و حذیفه، اهالی مداین، از محرم ۱۷ هجری دسته دسته به سوی کوفه کوچ کردند و قبایل دیگر از اقطار و اکناف در کوفه گرد آمدند و شهرسازی کوفه آغاز گردید.

نخستین بنایی که با نقشه و برنامه در کوفه تأسیس گردید، مسجد اعظم کوفه بود که به صورت مرتع بنیاد گردید (همان، ص ۱۴۸). آنگاه قصر (دارالاماره)، بازارها و محل بیت المال در مقابل محراب مسجد ساخته شد (یاقوت، ۱۹۹۵م، ج ۴، ص ۴۹۱). طبیعت جلگه پهناور بین النهرین که دو رود بزرگ دجله و فرات در آن جریان دارد. از دو بخش تشکیل یافته است

قسمت شمالی، که دارای مراتعی سرسبز بوده و در واقع، قلمرو اصلی دولت باستانی آشوریان است؛

قسمت جنوبی که به دلیل رسوبی بودن خاک آن، بسیار حاصل خیز بوده و نخلستان‌های پرثمر آن از نهرهایی که از دجله و فرات منشعب شده‌اند سیراب می‌گردد.

پس از پیروزی مسلمانان در نبرد قادسیه در سال ۱۴ هجری و تصرف شهر تیسفون پایتخت ساسانیان، خلیفه دوم به سعدبن ابی وقاص فرمانده سپاه اسلام در عراق دستور داد تا در آنجا بمانند. بدون شک وی چنین اقدامی را

با نیت استحکام بخشیدن به سیطره مسلمانان در عراق تا فرارسیدن زمان مناسب برای پیشروی به عمق خاک ایران انجام داد. مسلمانان پس از حدود چهارده ماه سکونت در شهر مدائن (تیسفون)، احساس خستگی کرده و نتوانستند با محل جدید سکونت خود که دارای آب و هوایی مرطوب، ناسالم و متعفن بود خو بگیرند. بدون تردید لزوم خو گرفتن با محیط طبیعی در هر نقطه‌ای که اعراب قصد سکونت در آن را داشتند بسیار حایز اهمیت بود (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۱۸۴۵).

آن‌ها به دلیل در اختیار داشتن گله‌ها و رمه‌های خویش و به‌ویژه شترهایی که از جزیره العرب با خود آورده بودند، با جایی سازش پیدا می‌کردند که هم دارای محیطی خشک، استپی و صحرایی بوده و هم از موقعیت زراعی مناسبی برخوردار باشد. درواقع، فرماندهان مسلمان در بین‌النهرین به دنبال یک موقعیت و محل مناسبی بودند که مراقبت و حفاظت از مناطق تازه تصرف شده در بین‌النهرین جنوبی (عراق) را امکان‌پذیر کند، بدون آن که از دنباله خاک عربستان به واسطه مراتع طبیعی مثل رودخانه و دریا جدا باشد.

سعدبن ابی وقاص پس از مکاتبه با خلیفه دوم و منعکس نمودن مشکلات ناشی از حضور مسلمانان در مدائن، طبق دستور وی به دنبال جایی بود تا مناسب زندگی اعراب و شترهایشان باشد (همان، ص ۱۸۴۵-۱۸۴۶).

سلمان فارسی به دلیل ایرانی بودن و آشنایی با منطقه، به همراه حذیفه بن یمان مأمور پیدا کردن چنین مکانی شد. آن‌ها در طول رود فرات حرکت کرده و پس از بررسی دو، سه منطقه، مثل شهر انبار، منطقه نسبتاً مرتفعی را در کنار ساحل غربی رود فرات و نزدیک شهر باستانی حیره انتخاب نمودند و به دنبال آن، سعدبن ابی‌وقاص به نیروهای تحت امر خود دستور داد تا همگی به این منطقه کوچ کرده و در آن‌جا چادر زده و ساکن گردند و این اولین شهری بود که پس از ظهور اسلام به وسیله مسلمانان ساخته شد و کوفه نام گرفت (بلاذری، ۱۴۱۷، ص ۳۶-۳۷).

علت نام‌گذاری کوفه به این اسم، این بود که محل انتخاب شده، در قطعه زمینی دایره‌وار که در آن ریگ و گل و شن درهم آمیخته و خاک آن سرخ رنگ بود قرار داشت

که عرب به چنین زمینی «کوفانا» می‌گوید، که این نام به تدریج به کوفه تغییر یافت. هشام بن محمد کلبی که از اولین جغرافی نویسان مسلمان است در این باره چنین می‌گوید:

«نام کوفه از تپه کوچکی که در وسط آن شهر واقع بود به نام کوفان گرفته شده و به قول بعضی کوفان به معنی بلا و شر است» (یاقوت، ۱۹۹۵م، ج ۴، ص ۴۹۰).

پس از مدتی که از سکونت مسلمانان در کوفه گذشت چادرهای پشمین قبایل عرب تبدیل به خانه‌های ساخته شده از نی و سپس تبدیل به خانه‌های خشت و گلی شد. اولین ساختمانی که در شهر کوفه بنا گردید و تقسیم بندی شهر و محله‌های آن بر اساس آن و در کنار آن انجام شد، مسجد جامع کوفه بود که ساخت آن هم زمان با حضور مسلمانان در این منطقه آغاز شد. تعیین حدود و فضای مورد نیاز ساخت مسجد از طریق پرتاب تیر انجام شد؛ بدین صورت که یک نفر تیرانداز در مرکز محل مسجد که از قبل تعیین شده بود قرار گرفته و اقدام به پرتاب تیر به چهار جهت اصلی نمود (طبری، ص ۱۸۴۸-۱۸۵۱). قبله مسجد در جنوب غربی به عنوان نقطه مبدأ در نظر گرفته شد.

درواقع، شکل ابتدایی کوفه از سه عنصر تشکیل یافته بود:

اول، منطقه وسیع مرکزی که منطقه‌ای است مذهبی و سیاسی و نظامی شامل مسجد و دارالاماره؛ یعنی مرکز فرماندهی و تجمع مردم؛
دوم، زمین‌های محل سکونت قبایل که دارای مرزبندی و تعیین حدود شده بود. به هر گروه از قبایل عرب که در فتح بین النهرین و نبرد قادسیه و آغاز بنای کوفه شرکت داشتند و به آنها «اهل الایام و القادسیه» می‌گفتند، محله‌ای جهت سکونت و فضایی باز برای چرای شتران، ساخت خانه‌های جدید و گورستان داده می‌شد. این محل‌ها در بسط و توسعه شهر کوفه از اهمیت زیادی برخوردار بود، زیرا فضای کافی را برای کسانی که بعدها به سوی کوفه می‌آمدند آماده می‌کرد.

سومین عنصر تشکیل دهنده شکل ابتدایی کوفه، عنصر جدا کننده و آمدو شد یا همان کوچه‌ها و خیابان‌های اولیه کوفه بود که ضمن جداسازی سهم قبایل مختلف از زمین‌ها، تجمع سریع و حضور به موقع سربازان در مرکز شهر یعنی مسجد و دارالاماره را نیز امکان پذیر می‌کرد. در کنار این موارد که تشکیل‌دهنده فضای مرکزی شهر کوفه بود بخشی دیگر وجود داشت که به رغم نزدیکی به مقر فرماندهی حاکم کوفه و مسجد مرکزی، کاملاً از این دو جدا بود؛ بازارهای کوفه در زمان تأسیس این شهر در طی دوران حکومت خلفای ثلاثه سازمان‌دهی و منظم نشد، بلکه در زمان امویان و با توجه به اهمیت سیاسی و نظامی کوفه در اداره حکومت عراق و ایران شکلی جدی و رسمی به خود گرفت و رونق و گسترش یافته و از کالاهای مختلف پر شد. (طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۵-۱۸۴۶ و ۱۸۴۳-۱۸۴۴).

مسئله مهمی که پس از شکل‌گیری شهر کوفه، به عنوان یک شهر نو بنیاد اسلامی، در تاریخ این شهر و ساختار اجتماعی آن اهمیت دارد، حضور قبایل مختلف عرب در آن است. در ترکیب جمعیتی شهر کوفه تعداد افرادی که از نواحی دوردست آمده بودند بین پانزده تا بیست هزار نفر برآورد می‌شد که ساخت و ترکیب قبیله‌ای بسیار ناهمگونی داشتند و هیچ طایفه بزرگی که در کوفه حاکمیت را در دست داشته باشد وجود نداشت. شهر کوفه بر اساس تقسیم‌بندی قبایل که سعدبن ابی‌وقاص پس از مشورت با عمر بن خطاب انجام داده بود، از هفت بخش قبیله‌ای تشکیل می‌شد که شامل قبایل مختلف نزاری و یمنی بود.

بسیار مشکل است که تعداد دقیق اولین مهاجرین و قبایل حاضر در کوفه را مشخص کرد. طبری در تاریخ خود روایات مفصلی در مورد قبایل حاضر در نبرد قادسیه که در شکل‌گیری و تأسیس کوفه نقش مهمی داشتند ارائه داده و می‌گوید سی هزار نفر از اعراب در این جنگ شرکت داشتند (طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۶). با توجه به احتمال مبالغه‌آمیز بودن این رقم، باید گفت که احتمال حضور تمامی این سی هزار نفر در مهاجرت به کوفه و سکونت در آنجا نیز بعید است. یاقوت درباره جمعیت و ساختمان کوفه می‌گوید:

«عمر بن الخطاب به سعد بن ابی وقاص دستور داد مسجد جامع کوفه را به نحوی طراحی کند که گنجایش چهل هزار نفر سربازی که می‌بایست در آن جا مستقر شوند داشته باشد (یاقوت، ص ۴۹۱).

بلاذری در فتوح البلدان در این باره گزارش می‌دهد:

«تعداد کل مهاجرین اولیه به کوفه بیست هزار نفر بود که از دوازده هزار نفر یمنی و هشت هزار نفر نزاری تشکیل شده بود» (همان، ص ۳۷-۴۱).

وی چهار هزار نفر از دیلمیان را که با مهاجران عرب، ساکنان اولیه کوفه را تشکیل می‌دادند نیز به این رقم اضافه می‌کند (همان، ص ۳۷-۴۱).

با گسترش حدود و ثغور سرزمین‌های اسلامی در مرزهای ایران ساسانی و نیاز به در اختیار داشتن نیروی نظامی و سربازان بیشتر، که مهاجرت و حضور قبایل بیشتری را در بین‌النهرین به دنبال داشت، جمعیت کوفه نیز رشد سریعی نمود. تازه‌واردان عرب که به آنها «روادف» می‌گفتند پس از تکمیل فتوحات شام و مصر دیگر هیچ‌گونه فرصتی را برای کسب غنایم در مناطق غربی نیافتند و از آنجا که احتمال حمله مجدد را به امپراتوری ساسانی و زمینه گسترش قلمرو خود در شرق پیش‌بینی می‌کردند در این فکر بودند که حضور آنان در کوفه فرصت جدیدی برای کسب غنایم جنگی خواهد بود. (طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۷).

دومین تغییر جمعیتی در کوفه، آغاز دور جدید مهاجرت ایرانیان بود که پس از چهار هزار نفر دیلمی، رو به این شهر آورده بودند. بخشی از این مهاجران، کسانی بودند که در جریان سه نبرد قادسیه، جلولو و نهاوند به عنوان برده اسیر شده و اغلب اسلام را از صاحبان عرب خود پذیرفته و آزاد شده بودند، ولی به‌صورت هم‌پیمان قبایل عرب باقی‌مانده بودند. از طرف دیگر، وابستگی جغرافیایی نسبت به این شهر که در مرکز حکومت سابق ساسانی قرار گرفته بود آن را برای مردم ایران که وسایل زندگی و معیشت خود را در امپراتوری ساسانی از دست داده بودند، به محل مناسبی جهت مهاجرت تبدیل می‌نمود.

از سویی دیگر، تعداد زیادی از روستاییان ایرانی بودند که با سقوط نظام ساسانی و آزادی و عدالتی که حکومت اسلامی برای آن‌ها به ارمغان آورده بود امکان رشد و حضور در سایر طبقات اجتماعی یافته بودند و برای پیدا کردن مشاغل جدید راهی شهرهای مختلف شدند که در این میان، کوفه که در مرکز بین النهرین جنوبی قرار داشت مکان مناسبی برای وصول به این امر بود (طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۷).

در واقع، شهر کوفه به دلیل حضور نسبتاً پر تعداد ایرانیان در آن جو اجتماعی برای اقامت سایر ایرانیان سازگاری ایجاد می‌کرد. متأسفانه ایرانیان حاضر در کوفه به رغم قبول اسلام و مجاهدت و فداکاری در راه آن، در نظام اجتماعی شهر کوفه از موقعیت مساوی با شهروندان عرب برخوردار نبودند و آنان را موالی می‌خواندند که نشان از دون‌پایگی اجتماعی آنان در نزد اعراب داشت. آنها در دوران حکومت سه خلیفه اول به شدت تحت فشار بوده و طعم تلخ اهانت‌ها و تبعیض‌های قومی را از نزدیک لمس کرده بودند. اما حضرت علی (ع) در دوران حکومت خود در جهت حفظ حقوق ایرانیان، هم‌پای سایر مسلمانان سعی فراوانی نمود و زمانی که اعتراض و مخالفت اشراف قبایل عرب را به رعایت حال ایرانیان در موارد مختلف، از جمله تقسیم بیت المال را مشاهده نمود، خطاب به آنان فرمود:

«تمام قرآن را تلاوت کردم و برای فرزندان اسماعیل بر اسحاق به اندازه یک چوب برتری نیافتم.»

البته این برخورد حضرت، اختصاص به مردم ایران نداشت، بلکه ایشان در اجرا کردن احکام اسلامی به هیچ وجه قومیت و جایگاه طبقاتی و اجتماعی را دخالت نمی‌داد. با حضور حضرت علی (ع) در کوفه و نحوه عمل کرد و جدیت ایشان در اجرا کردن احکام اسلام، موقعیت سیاسی و امتیازهای اقتصادی بسیاری از اشراف قبایل عرب در معرض خطر از دست رفتن قرار گرفت (طبری، ج ۵، ص ۱۸۴۹).

مولای متقیان در تاریخ دوازده رجب سی و شش هجری وارد کوفه شده، آنجا را به عنوان مقر حکومت و پایتخت خلافت خود برگزید. (نصر بن مزاحم منقری، ۱۳۸۲، ص ۳) و بدین‌سان دوران شکوفایی و شهرت جهانی آن آغاز شد.

هر چند امام مجتبی (ع) پس از قبول صلح‌نامه، کوفه را به مقصد مدینه ترک گفت لیکن همان طور که خواهیم دید تخم نهضت‌ها و اعتراض‌های شیعی در این شهر کاشته شده بود و این شهر به کانونی برای رویلروی با امویان بدل گشته بود.

در ماجرای کربلا و شهادت سیدالشهدا (ع) که یکی از نقاط عطف جدی کوفه است باید این نکته را مدنظر داشت که هرچند در ابتدای ماجرا، کوفیان برای سیدالشهدا (ع) نامه دعوت نوشته، ارسال کردند و با ورود ایشان به منطقه کربلا به بدترین حالت ممکن با ایشان و خانواده آن حضرت رفتار کردند اما نکته قابل توجه این است که در میان تمام اقوام و ملل و نژادهای مسلمان که در مدینه و مکه به خصوص در ایام حج پیام سیدالشهدا (ع) را درک و اجابت کردند تنها کوفیان بودند و حتی در نهضت‌های توأبیین که به انتقام و خونخواهی شهادت آن حضرت و یارانشان انجام شده بود باز ما تنها شاهد کوفیان هستیم و دیگر بلاد اسلامی همچنان در رخوت و سستی به سر می‌بردند. این خود به وجه احسن گویای جایگاه شیعی کوفه در آن مقطع تاریخ است.

۳. کوفه در آخرالزمان

۳.۱. پایتخت دولت کریمه مهدی موعود علیه السلام

بنا بر روایات متعدد کوفه در آخرالزمان، پایتخت دولت کریمه مهدی موعود خواهد شد و تمام مردم دنیا به این شهر روی خواهند نمود. امام باقر (ع) در این رابطه می‌فرماید:

«گویی قائم (ع) را به چشم خود می بینم که با پنج هزار فرشته، از مکه به سوی نجف کوفه رفته، جبرئیل در طرف راست و میکائیل در طرف چپ و مؤمنان در پیش روی آن حضرت قرار دارند، از آنجا سپاهیان را به سوی کشورها گسیل می‌دارد» (مفید، ۱۴۱۳، ه، ج ۲، ص ۳۷۹).

ایشان در حدیث دیگری فرمود:

«درحالی‌که سه پرچم در کوفه به شدت درگیر است، او وارد کوفه می‌شود. پس کوفه برای او مسخر می‌شود. او وارد کوفه شده برفراز منبرش قرار گرفته، به ایراد خطبه می‌پردازد، مردم آن قدر اشک شوق می‌ریزند که متوجه سخنان او نمی‌شوند» (مفید، ج ۲، ص ۳۸۰؛ طوسی، ص ۴۶۹؛ فتال نیشابوری، ج ۲، ص ۲۶۳؛ طبرسی، بی‌تا، ج ۲، ص ۲۸۷؛ نیلی نجفی، ۱۴۰۱ ه، ص ۱۹۱؛ اربلی، ۱۳۸۱ ه، ج ۲، ص ۴۳۶).

امیر مؤمنان در ضمن یک حدیث طولانی می‌فرماید:

«آنگاه به‌سوی کوفه روی می‌آورد و اقامتگاهش را در آنجا قرار می‌دهد (عیاشی، ج ۱، ص ۱۶۵).

و در فراز دیگری از این حدیث می‌فرماید:

«او و اهل بیتش در رُحبه سکونت می‌کنند. رُحبه اقامتگاه حضرت نوح (ع) بود. آنجا سرزمین پاکیزه‌ای است و هرگز هیچ‌یک از آل محمد (علیهم‌السلام) جز در یک سرزمین مقدس سکنی نمی‌کند و جز در یک سرزمین پاک و پاکیزه به شهادت نمی‌رسد» (عیاشی، ج ۱، ص ۱۶۶).

۲. ۳) گستره مکانی کوفه

هنگامی که حضرت مهدی (عج) حکومت واحد جهانی را براساس عدالت و آزادی بنیاد نهاده، کوفه را به‌عنوان پایتخت دولت کریمه قرار دهد، قطر آن به ۵۴ میل (در حدود ۱۱۰ کیلومتر) خواهد رسید (مجلسی، ج ۵۳، ص ۱۲).

امام صادق (ع) در این رابطه فرمود:

«چون قائم آل محمد (ع) قیام کند، در پشت کوفه (نجف اشرف) مسجدی بنا می‌نهد که دارای هزار در است و خانه‌های اهل کوفه به دو نهر کربلا متصل می‌شود» (مفید، ج ۲، ص ۳۸۰؛ طبرسی، ج ۲، ص ۲۸۷؛ خصیبی، ۲۰۰۵ م، ج ۲، ص ۲۵۱؛ نیلی نجفی، ص ۱۹۰).

شهر کوفه در اوایل تأسیس، شامل هشتاد هزار خانه مسکونی بود که پنجاه هزار از آنها، از آن دو قبیله ربیع و مضر، بیست و چهار هزار از آنها برای دیگر قبایل و شش هزار از آنها اختصاص به یمنی‌ها داشت (یاقوت، ج ۴، ص ۴۹۲)، ولی وقتی به صورت پایتخت دولت کریمه درآمد، همه مؤمنان در آن گردآیند؛ چنانکه در احادیث فراوان به آن تصریح شده است:

«برای مردمان روزی فرا می‌رسد که هیچ مؤمنی نباشد، جز اینکه در کوفه باشد و یا دلش به سوی آن پر کشد» (کشی، ۱۳۴۸ ش، ص ۲۴؛ شریف رضی، ۱۴۰۶ ه، ص ۳۶).
«قیامت برپا نشود جز این که همه مؤمنان در کوفه گردآیند (طوسی، ۱۴۱۱ ه، ص ۴۵۱).

این روایات با توجه به آمار انسان‌ها و طول مدت حکومت حق و گستره حکومت آن حضرت به شرق و غرب جهان، گردآیندن همه مؤمنان در پایتخت، از وسعت شکوهمند بی‌نظیر و بیرون از حد تصور شهر کوفه در عصر ظهور حکایت می‌کند.

نتیجه

بنا بر شواهد و دلائلی که با استناد به آیات و روایات در این بخش ذکر شد، می‌توان به خوبی دریافت:

اولاً؛ منطقه کوفه همزمان با فرود حضرت آدم (علی نبینا و آله و علیه السلام) مورد توجه بشریت و خصوصاً مردان خدا بوده و پس از آن، در مقاطع خاصی مانند طوفان نوح نیز کانون وقوع جریانات سرنوشت‌ساز و جهانی بوده است. این اهمیت در پایان دوران و

آخرالزمان نیز دوباره نمود یافته و با پایتختی حکومت جهانی امام عصر (ع)، کوفه کانون توجهات جهانیان خواهد شد؛

ثانیاً؛ شیعیان در کوفه اسلامی از همان بدو تأسیس نقش فوق‌العاده محسوسی داشته‌اند. با توجه به گزارش‌هایی که در منابع تاریخی آمده، شناسایی و انتخاب منطقه‌ای که کوفه در آن واقع شده، شهرسازی، معماری، استفاده از مصالح و حتی محل تدفین مردگان همگی با حضور شیعیان خاص و نزدیک امیرمومنان علی (ع) انجام شده است.

در نتیجه مطالب بیان شده می‌توان کوفه را پس از مدینه دومین شهری بدانیم که با رویکرد تمدنی اسلامی و شیعی بنای اولیه آن نهاده شده است. نکته جالب توجه این است که همواره در کوفه شیعیان حضور داشته‌اند و تاکنون این شهر به‌عنوان یکی از شهرهای مهم شیعی شناخته شده است.

منابع و مأخذ

- ابن اثیر، أبو الحسن علی بن محمد جزری (۱۴۸۰ هـ)، *النهایه فی غریب الحدیث و الأثر*، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
- ابن سعد، محمد بن سعد بن منیع الهاشمی البصری، (۱۴۱۰ هـ). *الطبقات الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن مشهدی، أبو عبدالله محمد بن جعفر، (۱۴۱۹ هـ). *المزار الکبیر*، تصحیح جواد قیومی، قم: نشر قیوم.
- إربلی، علی بن عیسی، (۱۳۸۱ هـ). *کشف الغمه*، تبریز: مکتبه بنی هاشمی.
- بلاذری، أحمد بن یحیی بن جابر، (۱۴۱۷ هـ). *کتاب جمل من انساب الأشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت: دار الفکر.
- _____ (۱۹۸۸ م). *فتوح البلدان*، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- ثقفی کوفی، ابواسحاق ابراهیم بن محمد، (۱۳۵۳ ش). *الغارات*، تحقیق جلال الدین حسینی / رموی، تهران: انجمن آثار ملی.

- خصیبی، ابی عبدالله الحسین بن حمدان (۲۰۰۵ م)، *الهدایه الکبری*، دمشق: موسسه البلاغ.
- شریف رضی، (۱۴۰۶ ه. ق). *خصائص الأئمه علیهم السلام*، مشهد، مجمع البحوث آستان قدس رضوی، ۱۴۰۶ ه.
- صدوق، (بی تا). *علل الشرائع*، قم: انتشارات مکتبه الداوری.
- (۱۴۱۳ ه). *من لا یحضره الفقیه*، قم: انتشارات جامعه مدرسین.
- طباطبایی سید محمدحسین، (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، امین الاسلام فضل بن حسن، (بی تا). *إعلام الوری*، تهران: دار الکتب الإسلامیه.
- طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، (۱۳۸۷ ه). *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت: دار التراث.
- طوسی، (۱۴۱۱ ه. ق). *الغیبه*، قم: مؤسسه معارف اسلامی.
- عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰). *تفسیر العیاشی*، تهران: چاپخانه علمیه.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن، (بی تا). *روضه الواعظین*، قم: انتشارات رضی.
- کشی، محمد بن عمر، (۱۳۴۸ ش). *رجال*، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد.
- کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵ ه). *الکافی*، تهران: دار الکتب الإسلامیه تهران.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۴ ه). *بحار الأنوار*، بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مفید، (۱۴۱۳ ه). *الارشاد*، قم: انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید.
- نصر بن مزاحم منقری، (۱۳۸۲ ه). *وقعه صفین*، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، القاهره: المؤسسه العربیه الحدیثه.
- نیلی نجفی، علی بن عبدالکریم، (۱۴۰۱ ه). *منتخب الأنوار المصیئیه*، قم: چاپخانه خیام.
- یاقوت، شهاب الدین ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله حموی، (۱۹۹۵ م). *معجم البلدان*، بیروت: دار صادر.